

III. STUDII DE ISTORIE

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Mult timp s-a considerat că întreg teritoriul de la nord de Dunăre cucerit de împăratul Traian ar fi format de la început o singură unitate administrativă, provincia *Dacia*, care la începutul domniei lui Hadrian ar fi fost divizată în *Dacia Superior* și *Dacia Inferior*; mai târziu, sub Antoninus Pius, din *Dacia Superior* s-ar fi desprins o a treia provincie, *Dacia Porolissensis*¹.

Descoperirile epigrafice din ultima jumătate de secol au modificat esențial datele problemei². Totuși, deși aceste documente aduc știri noi, analiza lor ridică mereu alte probleme. Acestea pot fi întrucâtva lămurite numai urmărind dislocarea unităților militare pe cuprinsul întregii Dacii³.

1. Pentru literatura mai veche privitoare la această problemă, a se vedea: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București 1945; M. Macrea, în *Istoria României I*, București 1960, p. 352-356; idem, *Viața în Dacia romană*, București 1969, p. 29-94.

2. Este vorba, mai întâi, de descoperirea (în anul 1957) unei diplome militare la Palamarca (în Bulgaria), datând din 13 decembrie 140 și cuprinzând trupele provinciei *Dacia Inferior* (B. Gerov, *Klio* 37, 1959, p. 196-210; *AÉ* 1962, 264; *IDR I*, 13; *RMD*, I, 39). În urma analizei acestei diplome, B. Gerov ajungea la concluzia că pe timpul lui Traian, înainte de reforma administrativă înfăptuită de Hadrian, estul Olteniei, Muntenia, sudul Moldovei și sud-estul Transilvaniei au aparținut provinciei *Moesia Inferior*. În discuție rămân alte teritorii - vestul Olteniei și Banatul: anume, dacă au aparținut provinciei *Dacia* sau *Moesiei Superioare*. Ulterior, alte două diplome militare, descoperite succesiv la Gherla (în 1960 și 1971), datând din 2 iulie 133 (*IDR I*, 11) și 10 august 123 (*IDR I*, 7), arată că provincia *Dacia Porolissensis* nu a fost creată în 158-159, cum se crezuse, ci mult mai devreme, cel mai târziu în anul 123. De asemenea, autorul acestui articol a demonstrat (*SCIV* 22, 1971, 3, p. 411-422) ca vestul Olteniei a aparținut provinciei *Dacia Inferior*, fapt confirmat prin diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179 (citată mai departe, nota 55).

3. Dintre studiile privitoare la organizarea Daciei, a se vedea în special: M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, *AMN* 3, 1966, p. 121-150; C. C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien*, *Dacia (N.S.)* 29, 1985, p. 45-55; idem, *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, *StCl* 24, 1986, p. 131-138 (varianta, cu unele observații suplimentare: *Germania* 65, 1987, 1, p. 123-134); idem, în *Lumea veche*, 1, 1996, p. 37-44; D. Protase, în *Istoria României*,

Dacia în perioada războaielor de cucerire

În cursul primului război dacic al împăratului Traian o parte a teritoriului Daciei intrase definitiv sub dominația Romei. Istoricul Cassius Dio ne informează că, îndată după încheierea războiului, împăratul Traian, „după ce rânduind acestea [referire la condițiile păcii cu Decebal] și lăsa oaste la Sarmizegetusa, punând străji și în restul țării, se întoarse în Italia” (LXVIII 9,7)⁴; au fost lăsate garnizoane în diferite locuri întărite (frourai), în castrele construite în cursul înaintării armatelor romane: în Banat și în Țara Hațegului, în nordul Olteniei, în zona subcarpatică a Munteniei și în sudul Moldovei, precum și în sud-estul Transilvaniei. Pentru siguranța armatei rămase în Dacia, împăratul a decis construirea unui pod peste Dunăre: „Traian se teme că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămași dincolo și construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă peste el cu ușurință” (Cassius Dio, LXVIII, 13, 1-6)⁵.

Mai târziu, aflăm de la același istoric (LXVIII 12,2), regele Decebal pretindea de la Traian, ca, în schimbul eliberării generalului roman Longinus, capturat în Dacia (în anul 105), „să-i dea înapoi țara până la Istru”, cu alte cuvinte să-i retrocedeze teritoriile ocupate după primul război dacic. Se pune problema despre ce teritorii este vorba, când și în ce condiții au intrat ele sub dominația romană.

Forțele romane de ocupație trebuie să fi fost apreciabile. În teritoriul ocupat (în special în Banat, dar și în nord-vestul Olteniei), au fost lăsate importante efective din legiuni (dacă nu chiar legiunile cu întreg efectivul lor) și numeroase trupe auxiliare (detașate din armata Moesiei Superioare), puse sub comanda generalului Longinus (identificat cu *Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus*, fost consul, care guvernase mai înainte provinciile Moesia Superior și Pannonia⁶).

Pe de altă parte, informații importante ne sunt furnizate de așa-numitul papyrus Hunt, conținând situația dislocării (răspândirii) efectivelor cohortei /

II, București 2001, p. 45-52. Pentru guvernatorii Daciei: C. C. Petolescu, *Administrația Daciei romane*, Rdl 39, 1986, 9, p. 880-905; I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger* (Antiquitas I, 43), Bonn 1993.

4. Chiar în capitala regală, Sarmizegetusa, a fost lăsată o puternică garnizoană; în cursul cercetărilor arheologice au apărut în zidurile cetății câteva blocuri de construcție cu numele legiunilor *II Adiutrix pia fidelis*, *III Flavia felix* și o vexilatie din legiunea *VI Ferrata*; pe alt bloc de piatră este reprezentat capricornul (considerat a fi simbolul legiunii *I Adiutrix*) (IDR, III/3, 268-271).

5. Vezi D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București 1971, p. 53-153; idem, *Oltenia romana*⁴, București 1978, p. 56-68.

6. Vezi B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg 1985, col. 102, nr. 22 (Pannonia) și col. 125-128, nr. 31 (Moesia Superior).

Hispanorum veterana quingenaria, din armata provinciei Moesia Inferior⁷; o parte din militarii trupei se aflau *trans Danuvium in expeditionem* (ceea ce indică o stare de război); alții – cu specificarea *intra provinciam* (deci în cuprinsul Moesiei Inferioare) – erau *Piroboridavae in praesidio*, *Buridavae in vexillatione*⁸. Identificarea acestor toponime dacice este în general admisă precum urmează: *Piroboridava* la Poiana (jud. Galați)⁹, în valea Siretului, iar *Buridava* la ieșirea Oltului din munți, probabil la Stolniceni (Râmnicu Vâlcea)¹⁰, nu departe de *dava* omonima getică¹¹; cercetările arheologice de la Stolniceni au dat, de altfel, la iveală cărămizi purtând ștampila unei vexilații din legiunile *I Italica*, *V Macedonica* și *XI Claudia*, toate aparținând armatei Moesiei Inferioare¹². Revenind la papirul amintit, subliniem ca evenimentele consemnate datează *sigur* de la sfârșitul anului 105; rezultă că în cursul celui de-al doilea război dacic al împăratului Traian, teritoriul de la sud de Carpați (în speță estul Olteniei și Muntenia), precum și sudul Moldovei aparțineau provinciei Moesia Inferior (se aflau prin urmare *intra provinciam*)¹³.

7. Despre această trupă: C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 109-110, nr. 43 (cu bibliografia anterioară).

8. Despre acest papirus: Robert O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton 1971, p. 217-227 (nr. 63); textul este reprodus și în *Fontes I*, București 1964, p. 467-471 (unde se găsesc referințele bibliografice esențiale). Pentru datarea acestui papir (la sfârșitul anului 105 – începutul anului 106), esențială este inscripția de la Rasova (jud. Constanța), publicată de A. Rădulescu și Maria Munteanu, *Dacia (N.S.)* 25, 1981, p. 356-358 (= AÉ 1981, 746), unde apare, în calitate de guvernator al Moesiei Inferioare, *Fabius Iustus*: cel identificat în textul acestui papir de R. Syme (*Danubian Papers*, București 1971, p. 122 și urm.).

9. TIR, L-35, p. 58. Săpăturile de la Poiana (vezi în această privință: R. Vulpe și Ecaterina Vulpe, *Dacia* 3-4, 1927-1932, p. 253-351; R. Vulpe, *SCIV I*, 1950, 1, p. 47-52; *SCIV 2*, 1951, 1, p. 191-194, 211-214; *SCIV 3*, 1952, p. 202-209, 217-220) nu au reușit să localizeze castrul; R. Vulpe era de părere că această situație se datorează faptului că așezarea antică a fost distrusă în mare parte de factorii naturali. Dar, după părerea noastră, nu este obligatoriu ca fortificația romană să se fi așezat peste *dava* dacică; dimpotrivă, exista suficiente exemple când așezarea (fortificația) dacică era situată pe o înălțime naturală, iar castrul roman a fost amenajat în zona de câmpie, uneori la o depărtare apreciabilă (de exemplu Sarmizegetusa, Apulum, Buridava). Astfel, opoziția lui N. Gostar (*Apulum 5*, 1964, p. 146) față de localizarea propusă de R. Vulpe (deoarece cetatea de la Poiana își încetează existența la sfârșitul secolului I p.Chr.) nu este justificată.

10. TIR, L-35, p. 68-69.

11. D. Berciu, *Buridava dacica*, București 1981.

12. IDR, II, 556-560; ILD, 159-160.

13. Geograful Ptolemeu (III 10,8) arată că făcând parte din Moesia Inferioară orașele (πόλεις) Zargidava, Tamasidava și Piroboridava situate pe râul *Hierasus* (Siret), iar între *Hierasus* și *Tyras* orașele *Niconium*, *Ophiussa* și *Tyras*. Este posibil ca acest teritoriu să fi fost protejat dinspre nord de acel *vallum* care, pornind de la Siret (mai sus de Poiana), atingea Prutul în aval de Foltesti și continua pâna la Tyras: vezi în aceasta privință: N. Gostar, *Apulum 5*, 1964, p. 46 (dupa care această întăritură ar data de la împăratul Hadrian sau de la Antoninus Pius); Gr. Florescu, în *Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova*, 1, 1968, p. 35. Dimpotrivă, după părerea lui R. Vulpe (*Le vallum de la Moldavie inférieure et le «mur» d'Atharic*, La Haye 1957; idem, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, București-Köln-Wien 1974, p. 273), această lucrare ar data de la începutul ultimului sfert al secolului al IV-lea.

În afară de acestea, cercetările arheologice au permis identificarea altor fortificații în nordul Munteniei, în fața intrărilor în pasurile Carpaților meridionali, păzite de trupe ale Moesiei Inferioare. Astfel, la Voinești, pe Râul Târgului (la nord de orașul Câmpulung-Muscel) s-a identificat un castru, din interiorul căruia provin două tige cu stampilele legiunii *XI Claudia* și cohorței *I Flavia Commagenorum*¹⁴. Mai departe, la Rucăr, s-a identificat un *castellum*¹⁵, situat în fața unui important pas de înălțime (Rucăr-Bran) spre Transilvania, care controla totodată capătul drumului ce urca spre munți de-a lungul râului Dâmbovița; de la Rucăr provin cărămizi cu stampila cohorței *II Flavia Bessorum*¹⁶. Și mai spre est, în zona dealurilor subcarpatice, pe râul Prahova, la Târgșorul Vechi, se afla alt castru, în ale cărui terme (băi) au apărut cărămizi cu stampilele legiunii *XI Claudia*¹⁷. De asemenea, pe râul Teleajen, aproape de intrarea în munți, se aflau castrele de la Mălăiești (din gлии, *muri cespiticii*)¹⁸ și Drajna-de-Sus (construit din piatră)¹⁹; în acesta din urmă au apărut cărămizi stampilate ale legiunilor *I Italica*, *V Macedonica* și *XI Claudia*, precum și ale cohorței *I Flavia Commagenorum*²⁰. Studiul stampilelor tegulare și al monedelor descoperite arată că aceste fortificații au fost construite simultan, pe timpul domniei împăratului Traian²¹.

Nu este exclus ca și drumul care urca pe valea Buzăului, spre sud-estul Transilvaniei, să fi fost, de asemenea, supravegheat: un castru cu val de pământ pare a fi fost ridicat chiar în zona de câmpie, la Filipești²².

Nici intrările spre Transilvania ale Carpaților răsăriteni nu au fost lăsate nesupravegheate. Drumul pe Siret și apoi de-a lungul Trotusului, spre pasul Oituz, era probabil controlat de garnizoana (*praesidium*) de la Piroboridava²³. Se pare că și valea Bistriței, deci și mai spre nord, a intrat în vederile strategice ale romanilor; astfel, în locul numit *Troian*, aproape de cetatea dacică de pe

14. ILD, 165-166; AÉ 2000, 1264-1265.

15. TIR, L-35, p. 62; Ioana Bogdan-Cataniciu, SCIVA 25, 1974, 2, p. 277-288.

16. AÉ 1959, 324; IDR, II, 607.

17. IDR, II, 606.

18. C. Zagorit, *Castrul roman de la Mălăiești și cetatea dacică de la V(alea) Humei din județul Prahova*, Ploiești 1940, p. 8 (care menționează descoperirea, cu ocazia unei vizite în zona castrului, a unei stampile tegulare a legiunii V Macedonica); Gr. Florescu, Exsp. Bujor, SCIV 6, 1955, 1-2, p. 271-279; TIR, L-35, p. 50.

19. Gh. Ștefan, *Dacia 11-12, 1945-1947*, p. 115-144; TIR, L-35, p. 39.

20. IDR, II, 600-603; AÉ, 1997, 1323; ILD, 167.

21. Despre castrele din zona subcarpatică a Daciei: C. C. Petolescu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III. !3. *Internationalen Limeskongress Aalen 1983. Vorträge*, Stuttgart 1986, p. 510-513.

22. TIR, L-35, p. 41.

23. Despre *Piroboridava*, vezi *supra*, nota 9.

Bâta Doamnei (lângă actualul oraș Piatra Neamț), pare să fi existat un *castrum* de pământ²⁴.

Circumstanțele în care au fost construite aceste castre pot fi deduse din rolul lor strategic: de a apăra teritoriile recent anexate de Traian la nord de Dunăre, după primul război dacic, de un atac prin surprindere din partea regelui Decebal²⁵. În aceleași împrejurări a fost anexat și atașat Moesiei Inferioare teritoriul sud-estic al Transilvaniei (aproximativ până la linia Oltului); astfel, grație sistemului de construcție, s-a dedus ca fortificațiile (castrele) de la Bretcu și Hoghiz au fost contemporane cu cel de la Drajna-de-Sus²⁶.

Așadar, pe baza analizei izvoarelor scrise (narrative, epigrafice), coroborate cu cercetările arheologice, cei mai mulți istorici sunt astăzi de părere ca bună parte din teritoriile dacice au fost anexate încă din anul 102; unele (Banatul, vestul Olteniei) au fost atribuite Moesiei Superioare (dacă nu cumva au format încă de atunci un comandament militar aparte²⁷), altele au fost anexate provinciei Moesia Inferior (estul Olteniei, Muntenia, sud-estul Transilvaniei, sudul Moldovei).

Dacia în perioada 106-117

La sfârșitul celui de-al doilea război, *întreaga Dacie* era înfrântă; așa glăsuiește o inscripție de la Corinth, care reda cariera unui ofițer participant la acest război: *secunda expeditione, qua universa Dacia devicta est*²⁸. Situația de înfrântă a țării dacilor rezulta cu deosebire din emisiunile monetare; de asemenea, pe un basoreliev de la Roma, apare *Dacia* personificată sub chipul unei femei așezate, cu capul sprijinit în palma mâinii drepte, lângă un scut dacic și alte arme²⁹.

24. N. Gostar, *Apulum* 5, 1964, p. 144; idem, în *Alla*, Iași, 17, 1980, p. 3.

25. Vezi C. C. Petolescu, *loc. cit.* (v. nota 21), p. 510-513.

26. D. Protase (*Sargetia* 13, 1977, p. 191-202; idem, în *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, p. 303-319) observă, la castrele de la Bretcu și Hoghiz, sistemul de construcție cu „zid dublu de incintă”, situație întâlnită de asemenea la Drajna-de-Sus și Castra Traiana (pe Olt) – ceea ce ar arăta că sunt contemporane. De asemenea, participarea lui Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, la războiul contra dacilor (Cassius Dio, LXVIII 9,4 afirmă că acest general a ocupat o fortificație dacică, unde a capturat pe sora regelui Decebal), a dus la ocuparea sud-estului Transilvaniei încă în cursul primului război dacic al lui Traian; vezi în acest sens și opinia lui M. Macrea, *AMN* 3, 1966, p. 135.

27. Vezi în acest sens argumentele aduse de N. Gostar, *Alla*, Iași 13, 1976, p. 64-65. De asemenea, C. H. Opreanu (*Dacia romana și barbaricum*, Timișoara 1998, p. 40 și urm.) consideră ca Traian a anexat și partea de sud al Transilvaniei: „Regatul lui Decebal, reconfirmat ca *rex amicus*, era serios restrâns, el cuprinzând din acel moment doar teritoriile de la nord de Muresul mijlociu și cele de la nord de Oltul transilvan”.

28. *AE* 1934, 2 (= *IDRE*, II, 367).

29. Pentru personificarea provinciei, vezi în special: M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromana. Repere pentru o permanentă istorică* (ed. M. Barbulescu), Cluj 1978, p. 158-166; Carmen Maria Petolescu, în *LIMC*, III/1, p. 310-312 (s. v. *Dacia*).

Data încheierii războiului nu este mai exact cunoscută, dar este vorba probabil de vara anului 106. Între recompensele pentru bravură în cursul celui de-al doilea război, soldații din *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(idelis) civium Romanorum* primesc la 11 august 106 cetățenia romană, înainte chiar de terminarea serviciului militar (*ante emerita stipendia*), cum rezultă dintr-o diploma militară de la Porolissum³⁰. Se pare că împăratul a mai zăbovit în Dacia până în anul următor, când se întoarce la Roma pentru a-și serba triumful. În Dacia rămânea o puternică armată de ocupație, sub comanda lui Iulius Sabinus, personaj de rang consular, cunoscut dintr-o diplomă militară datând din 14 octombrie 109³¹; probabil în timpul legației lui s-a petrecut procesul de organizare a provinciei *Dacia*. Prin 108-109 i-a succedat la guvernarea provinciei *D. Terentius Scaurianus*³². Din anul 110 dateaza emisiunile monetare (*sestertius, dupondius, as*) cu legenda *Dacia August(i) Provincia*; Dacia apare personificată sub chipul unei femei stând pe o stâncă (aluzie la cununa de munți), cu spic de grâu și un copil ținând strugure, simbolizând rodnicia pământului provinciei³³.

Dar nu toate teritoriile ocupate de Traian au fost cuprinse în noua provincie; cele atașate Moesiei Inferioare (urmare a primului război dacic) au continuat a rămâne sub autoritatea guvernatorului acestei provincii pe tot timpul domniei lui Traian. Așadar, provincia *Dacia* cuprindea cea mai mare parte a Transilvaniei (cu excepția zonei de sud-est; aproximativ județele de astăzi Sibiu și Brașov), vestul Olteniei (aproximativ actualele județe Mehedinți și Gorj) și Banatul (în întregime sau în cea mai mare parte). Dacia era o provincie imperială, având în frunte un guvernator ca locțiitor (*legatus Augusti pro praetore*) al împăratului, numit dintre membrii ordinului senatorial; deoarece în provincie staționau trei legiuni (*I Adiutrix, III Flavia* și *XIII Gemina*), el era de rang consular (*vir consularis*), adică ales dintre foștii consuli. El avea atribuții militare și juridice, pe care le exercita în numele împăratului. Pe timpul guvernării lui *D. Terentius Scaurianus* a fost fundată *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, capitala noii provincii³⁴. Lui i-au urmat: *C. Avidius Nigrinus*³⁵,

30. CIL, XVI, 160 (= IDR, I, 1); atenție: decretul imperial (*constitutio*) după care s-a copiat această diplomă datează abia din anul 110.

31. RMD III, 148 (=AÉ 1990, 860; ILD, 10).

32. Guvernământul său în Dacia este menționat de diplomele militare din anii 109 (*supra*, nota 31) și 110 (CIL, XVI, 57, 160 și 163; IDR, I, 1-3), precum și în inscripția de fundare a Coloniei *Ulpia Traiana* (*infra*, nota 34).

33. Vezi *supra*, nota 29.

34. IDR, III/2, 1 (= ILD, 238); vezi de asemenea catalogul expoziției de la Ancona (Italia), *Traiano ai confini dell'Impero*, Milano 1998, p. 276 (o nouă inscripție, reconstituită de I. Piso; vezi și ILD, 237).

35. CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205).

prin 111-113; Q. Baebius Macer³⁶, atestat în 114; după un interval, ocupat eventual de un alt guvernator, a fost numit, în 117, C. Iulius Quadratus Bassus³⁷. Importanța Daciei în ierarhia provinciilor romane rezultă și din faptul că toți guvernatorii ei de pe timpul lui Traian au fost personalități militare de prim rang; spre exemplu, Bassus guvernase mai înainte Syria, una din cele mai importante provincii ale imperiului din punct de vedere militar și strategic³⁸.

Dacia în perioada 117-168

Pacea pe care Traian își făcuse iluzia că a instaurat-o la granița dunăreană a Imperiului, prin crearea provinciei Dacia, a fost grav amenințată, îndată după moartea acestuia. Autorii tulburărilor au fost sarmatii, în primul rând iazigii cuibariti în pusta panonica. Împăratul Hadrian a stat chiar un moment în cumpănă, dacă să mențină această provincie sau s-o abandoneze; istoricul roman Eutropius (VIII 6, 1, 2) arată că, după abandonarea Assyriei (Mesopotamiei), Hadrian a vrut să facă același lucru cu Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii (*idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt*), de teamă că prea mulți cetățeni romani ar fi căzut în mâna barbarilor. După un moment de ezitare, împăratul a luat măsuri energice pentru a face față situației (SHA, Hadr. 6, 6): *audito dein tumultu Sarmatarum et Roxalanorum praemissis exercitibus Moesiam petit* („auzind de răscoala sarmatilor și roxolanilor, fiind trimise înainte armatele, a venit în Moesia”). El încredințează comanda operațiilor lui Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus, personaj de rang ecvestru, dar militar de cariera excepțional de valoros, pus succesiv în fruntea Pannoniei (Inferioare) și Daciei: *Marcium Turbonem post Mauretanium praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit* (Hist. Aug., Hadr. 6,7). Cu roxolanii – altă ramură a sarmatilor, care locuiau la est de Dacia – a încheiat pace, consimțind la mărirea subsidiilor (*cum rege Roxalanorum qui de imminutis stipendiis quaerebatur, cognito negotio, pacem composuit*; SHA, Hadr. 6,8)³⁹.

Curând sarmatii iazigi sunt zdrobiți, iar Hadrian se îndreaptă spre Roma (unde ajunge în vara anului 118), *Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae prae-*

36. RMD, IV, 225-226; ILD, 12-13.

37. IDRE, II, 381 (= C. Habicht, Altertümer von Pergamon, VIII 3. *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin 1969, p. 43-53, no 21).

38. Seria guvernatorilor din timpul lui Traian, în amănunțime: C. C. Petolescu, AMN 26-30 (I/1), 1989-1993, p. 45-48; I. Piso, *Fasti*, p. 10 sqq.

39. O amplă prezentare a evenimentelor și izvoarelor: I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123*, București 1972 (variante în limba germană: *Dacia (N.S.)* 18, 1974, p. 155-176).

fecturae quo plus auctoritatis haberet ornato (SHA, *Hadr.* 7,3)⁴⁰. Prin urmare, Turbo mai rămâne un timp în Dacia, procedând probabil la punerea în aplicare a deciziei imperiale de reorganizare a Daciei, după care pleacă la Roma, fiind numit *praefectus praetorio*, comandantul găzii imperiale⁴¹.

Îndată după aceasta, Dacia romana apare cu structuri administrative și politice modificate. Mai întâi, se constată existența unei provincii *Dacia Superior* (conform diplomei militare din 12 noiembrie 119 și a diplomelor de la Porolissum, Casei și Românași din 29 iunie 120)⁴², cuprinzând se pare cea mai mare parte a Daciei traiane. Desemnarea acestei provincii drept „Superioară” presupune existența simultană a unei provincii *Dacia Inferior*⁴³; aceasta cuprindea teritoriile nord-dunărene anexate în 101-102 de trupele Moesiei Inferioare (estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei, precum și un mic colț din nord-vestul Munteniei și altul din sud-vestul acesteia; cea mai mare parte a Munteniei, precum și sudul Moldovei fuseseră abandonate în 117/118)⁴⁴. Denumirile celor două Dacii sunt date în raport cu cursul Dunării, ca și în cazul celor două Moesii sau al celor două Pannonii. Apoi, în anul 123, este atestată o a treia provincie, *Dacia Porolissensis*, desprinsă din nordul Daciei traiane (teritoriul aflat la nord de râurile Aries și Mureș)⁴⁵; dar ea a fost creată probabil tot în 118, concomitent cu celelalte două provincii dacice (*Superior* și *Inferior*)⁴⁶ sau scurt timp după aceea.

40. Primirea titlului de prefect al Egiptului (al cărui guvernământ efectiv nu l-a exercitat) îi acorda lui Turbo un prestigiu sporit (în izvorul citat: *quo plus auctoritatis haberet*), aceasta "calificare" permițându-i să conducă o provincie cu o singură legiune (cum era Pannonia Inferior), apoi (iar nu succesiv) și Dacia (în care rămăsese doar legiunea XIII Gemina). Dar "omarea" sa cu titlul de prefect al Egiptului avea și alt scop: netezirea drumului acestui încercat și vechi amic al lui Hadrian spre prefectura pretoriului. Despre cariera acestui personaj: C. C. Petolescu, *Dacia (N.S.)* 37, 1983, p. 285-290; I. Piso, *ZPE*, 150, 2004, p. 271-273.

41. Vezi nota precedentă.

42. RMD V, 351 (= ILD, 14) (12 noiembrie 119). Până de curând, cele mai vechi diplome cunoscute privitoare la Dacia Superior datau din 29 iunie 120: IDR, I, 4 (cf. *AE* 1975, 716; ILD, 4; RMD V, 355; Românași), 5 (= *AE* 1959, 31 = RMD I, 17; Casei), 6 (= CIL, XVI, 68; Porolissum).

43. Cea mai veche diplomă privitoare la Dacia Inferior cunoscută acum datează din 17 iulie 122 (*AE* 2002, 1742; RMD, V, 361; ILD, 17). Despre întinderea acestei provincii: C. C. Petolescu, *SCIV* 22, 1971, 3, p. 411-422; idem, *RESEE* 21, 1983, 3, p. 241-246.

44. Vezi și mai departe, disculia la care trimite nota 62.

45. *Dacia Porolissensis* este atestată prin diplomele de la Urfa (Turcia) datând din 14 aprilie 123 (ILD, 20) și diplomele de la Gherla (IDR, I, 7; *AE* 1973, 459; RMD I, 21) și Covdin (IDR, I, 7 a = RMD I, 22) din 10 august 123.

46. Ipoteza a fost susținută mai întâi de noi, în câteva articole, publicate în: *Rdl* 32, 1979, 2, p. 267-270; *SCIVA* 30, 1979, 1, p. 105-109; *Dacia (N.S.)* 29, 1985, p. 53-55; acceptata de I. Piso, *Zur Entstehung der Provinz Dacia Porolissensis*, în: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien 1985, p. 471-481.

Dacia Superioară avea în frunte tot un *legatus Augusti pro praetore*, acum însă doar de rang pretorian (*vir praetorius*; el exercitase la Roma pretura, abia după guvernarea Daciei ajungând la consulat); diminuarea rangului legatului era posibilă datorită faptului că în provincie staciona acum o singură legiune (*legio XIII Gemina*). Pentru probleme de ordin financiar, el era secondat de un procurator imperial, *procurator Augusti*, provenind din ordinul ecvestru⁴⁷.

Celelalte două Dacii (*Inferior* și *Porolissensis*) aveau în frunte câte un *procurator Augusti*; în calitatea lor de guvernatori, ei aveau în subordine trupele auxiliare aflate în aceste provincii⁴⁸.

Pe monedele de bronz din timpul lui Hadrian (*sestertius*, *dupondius*, *as*; emisiuni ale senatului) *Dacia* (personificată) apare stând pe stâncă (aluzie iarăși la cununa de munți), ținând în mâna dreaptă *vexillum*, iar în stânga sabia curbă⁴⁹.

Primii ani ai domniei împăratului Antoninus Pius au fost marcați de o serie de evenimente, care își găsesc ecou în câteva izvoare antice (Aelius Aristides, Polyainos, *Oracula Sibylina*, *Historia Augusta*)⁵⁰. În ceea ce privește Dacia, evenimentele au afectat se pare numai granița ei de sud-est; autorii tulburărilor au fost probabil sarmatii roxolani. Gratie unei inscripții de la Caesarea (în Mauretania), aflăm că împăratul a trimis în această zonă de conflict pe *Titus Flavius Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcus Turbo*, investit cu un mandat special de [*pro*] *leg(ato) et praef(ectus) Daciae Inferioris* (poate chiar în anii 138/139)⁵¹; titlul său arată că a avut la dispoziție efective din legiuni, dislocate special pentru a face față situației. Mai rezultă din această situație că autoritatea legatului propretor al Daciei Superioare nu se întindea și asupra procuratorilor-guvernatori ai celorlalte două Dacii (*Superior* și *Inferior*).

Reorganizarea Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius

Precaritatea acestui sistem administrativ-militar a trecut neluată în seamă în anii ce au urmat, de liniște și prosperitate, ai domniei lui Antoninus Pius.

Dar, în anul 168, izbucnește un lung și greu război cu populațiile barbare de la Dunărea de mijloc și de sus (sarmatii iazygi și diferite semintii germanice);

47. Până în prezent, cunoaștem un singur titular al acestui post, *T. Desticius Severus* (IDRE, I, 149-151).

48. Lista procuratorilor-guvernatori: C. C. Petolescu, Rdl 39, 1986, 9, p. 887-890, nr. 19-23 (Dacia Inferior) și 24-28 (Dacia Porolissensis).

49. Vezi trimerterile de la nota 29.

50. C. C. Petolescu, *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, *Thraco-Dacica* 14, 1993, p. 159-162.

51. Pentru cariera acestui personaj polionim, a se vedea studiul nostru din *Dacia* (N.S.) 26, 1982, p. 167-170; I. Piso, *ZPE* 150, 2004, p. 274-275.

Dacia este amenințată și chiar atacată⁵². În aceste împrejurări, împăratul Marcus Aurelius procedează la o reorganizare radicală a guvernământului celor trei provincii ale Daciei; acestea sunt puse sub autoritatea unui guvernator general, purtând titlul de *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* (calitatea de guvernator civil este desemnată și cu titlul de *praeses*). Deoarece de acum înainte se aflau în provincie două legiuni (*V Macedonica* și *XIII Gemina*), el era iarăși de rang consular; de aceea, el mai era denumit și *consularis III (trium) Daciarum*⁵³. Primul titular al acestui guvernământ unificat a fost Marcus Claudius Fronto, căzut eroic pentru apărarea Daciei⁵⁴. Concomitent se constată o modificare a denumirii provinciilor: Dacia Superioară devine *Dacia Apulensis*⁵⁵, iar Dacia Inferioară este denumită *Dacia Malvensis*⁵⁶; *Dacia Porolissensis* își păstrează vechiul nume și vechea întindere teritorială⁵⁷.

Prin această reorganizare, atribuțiile legatului fostei provincii Dacia Superior (suma acestor competente era desemnată cu termenul de *imperium*, deopotrivă civil și militar) se extindeau și asupra celorlalte două provincii ale Daciei; se depășea astfel dilema constituțională privind interdicția exercitării prerogativelor unui guvernator dincolo de limitele provinciei sale (vezi în acest sens situația Daciei Inferioare pe timpul lui Antoninus Pius). De fapt, reforma

52. C. C. Petolescu, *Dacia răsăriteană și Moesia Inferioară pe timpul domniei lui Marcus Aurelius*, în vol. *Civilizatia romană în Dacia* (ed. M. Barbulescu), Cluj 1997, p. 52-59; idem, *Anceps periculum...*, Lumea veche, 2, 1996, p. 211-217.

53. Teoretic, reforma a însemnat în primul rând Incredintarea guvernământului celor două provincii de margine, *Inferior (Malvensis)* și *Porolissensis*, fiecare câte unui *legatus Augusti pro praetore*, provenind dintre foștii pretori (ca și în cazul provinciilor Noricum și Raetia, guvernate până atunci tot de procuratori imperiali). Este posibil ca legiunea V Macedonica, adusă de Marcus Aurelius la Potaissa, să fi făcut parte chiar din *exercitus Daciae Porolissensis*; dar, indiferent de prezenta unei legiuni, rangul de *legatus Augusti pro praetore (vir praetorius)* al guvernatorilor Daciei Inferior (*Malvensis*) și Daciei *Porolissensis* era perfect constituțional (vezi și cazul Thraciei, guvernată de un legat imperial de rang pretorian, deși provincia era aproape total lipsită de trupe). Dar trei guvernamente pretoriene, reunite în mâinile unei singure persoane, inclusiv prezenta celor două legiuni, impuneau pentru acest guvernator general rangul de *consularis*.

54. CIL, III, 1457 (= IDR, III/2, 90) (Ulpia Traiana Sarmizegetusa); CIL, VI, 1377 (= 31640; ILS, 1098; IDRE, I, 10) (Roma).

55. Denumirea de *Dacia Apulensis* apare chiar în inscripția de la Roma cuprinzând cariera lui M. Claudius Fronto (CIL, VI, 1377 = ILS, 1098; IDRE, I, 10): *leg(at)us Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) Moesiae Super(ioris) [et] Daciae Apulensis simul*; în rest, aceasta denumire apare numai în asociere cu numele procurătorilor financiari. Dar denumirea de *Dacia Superior* pare a persista și după această reorganizare, cum rezulta din diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179 (RMD, 123; AÉ 1987, 843; ILD, 46).

56. Denumirea apare numai de două ori: în inscripția de la Roma cuprinzând cariera lui M. Macrinus Avitus Catonius Vindex, *pr[et]oc(urator) prov(inciae) Dac(iae) Malv(ensis)* (CIL, VI, 1449 = IDRE, I, 17) și inscripția de la Thessalonica menționând pe M. Aurelius Cassianus, *praeses prov(inciae) Daciae Malvensis* (CIL, III, 13704 = ILS, 9009; IDRE, II, 357).

57. Vezi studiile citate la nota 3 (cu bibliografia problemei).

înfăptuită de Marcus Aurelius a avut un caracter cu precădere militar; această concluzie este întărită de faptul că trupele celor trei provincii formează în continuare, după cât se pare, armate (*exercitus*) separate (cum ar rezulta din diploma militară de la 1 aprilie 179⁵⁸, în care apar numai trupele auxiliare ale Daciei Superioare). Menținerea identității fiecărei provincii se observă și din faptul că legatia guvernatorului general conține totdeauna referirea la *tres Daciae* sau *provinciae Daciarum* (deci la plural).

Dacia mai cunoscuse asemenea unificare a comandamentelor militare (chiar în 168, cu Moesia Superioară), dar de scurtă durată; dimpotrivă, în urma reorganizării la care ne-am referit mai sus, unirea celor trei Dacii va fi permanentă, probabil până spre sfârșitul stăpânirii romane în Dacia (din păcate, ultimul legat consular al celor trei Dacii cunoscut este din timpul lui Gordian al III-lea)⁵⁹.

Problemele financiare ale celor trei Dacii erau girate – ca și mai înainte: separat pentru fiecare provincie – de câte un *procurator Augusti*.

Pe timpul lui Septimiu Sever și Caracalla, se constată cum un procurator al Daciei Apulensis este însărcinat să asigure interimatul guvernării Daciei: *agens vice praesidis*⁶⁰; inovatia se repetă de mai multe ori și sub împărații care au urmat, ultima mențiune fiind din timpul domniei comune a împăraților Trebonianus Gallus și Volusianus. Probabil însă că autoritatea acestui *vice praesidis* („vice-guvernator”) se întindea numai asupra Daciei Apulensis, cum rezulta din faptul ca de cele mai multe ori mențiunea exercitării interimatului este asociată cu titlul de *procurator Augusti Daciae Apulensis*.

S-ar părea de asemenea că, spre mijlocul secolului al III-lea, practica interimatului guvernării s-a permanentizat. Teama împăraților de uzurpările tot mai frecvente, favorizate de existența unor mari comandamente militare, va fi prevalat față de interesele unei apărări eficiente a granițelor provinciale; este posibil, în aceste condiții, să se fi renunțat la unificarea celor trei provincii ale Daciei. Așa se face că, tot în această perioadă, fostul procurator al Daciei Malvensis poartă chiar titlul de *praeses* („guvernator”)⁶¹.

O problemă în dispută este situația vestului Munteniei după evenimentele din anul 117. După părerea unor istorici, acest teritoriu ar fi rămas în cadrul provincial roman (concret: în Dacia Inferior) chiar și după evenimentele de la

58. I. Piso, D. Benea, ZPE 56, 1984, p. 263-295 (versiuni prescurtate: AMN 21, 1984, p. 111-124; Drobeta 6, 1985, p. 63-74) (diploma este reprodusă în RMD II, 123; AÉ 1987, 843; ICD, 46).

59. I. Piso, *Fasti*, p. 203-207, nr. 46.

60. Vezi C. C. Petolescu, RdI 39, 1986, 9, p. 898 și urm., nr. 62-65, 69.

61. *Ibidem*, p. 902, nr. 73 (= CIL, III, 13704; ILS, 9009).

începutul domniei lui Hadrian. S-a emis și părerea că reanexarea Munteniei ar fi avut loc la începutul domniei lui Antoninus Pius⁶².

Dar evenimentul s-a petrecut probabil mai târziu, abia la începutul secolului al III-lea (cum par a indica descoperirile numismatice), poate chiar pe timpul lui Caracalla⁶³. Am legat acest eveniment de prezenta împăratului în Dacia, în anul 214, eveniment consemnat de Cassius Dio (LXXVII, 16,7 și LXXVIII, 27,5) și Historia Augusta (*Ant. Car.*, 5,4: *dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere in Daciam resedit*). Mai mult chiar, se știe că împăratul a întreprins în acest timp o acțiune militară în zona de la limanul fluviului Nistru, spre apărarea cetății Tyras de dușmani necunoscuți⁶⁴.

În aceste împrejurări, intuind pericolele pentru granița de sud-est a Daciei, împăratul a dispus efectuarea unor lucrări militare⁶⁵ și probabil reocuparea zonei de vest a Munteniei. La limita răsăriteană a teritoriului reanexat s-a construit un mare val de pământ, întărit cu caste și turnuri de pază; această linie defensivă, pornind de la Dunăre până la munți, la o depărtare față de Olt variind între 10-50 km, este cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de *limes transalutanus*⁶⁶. De asemenea, s-a construit un castru la Pietroasele⁶⁷, într-o zonă importantă de trecere dinspre Moldova spre Dacia Malvensis.

Abrevieri bibliografice

AÉ	L'Année Épigraphique, Paris
AIIA	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

62. Ipoteza formulată de noi (Rdl 35, 1982, 1, p. 75-76), prin analogie cu acțiunea din Britannia relatată de Historia Augusta (*Vita Pii* 5,4: *Nam et Britannos per Lollium Urbicum legatum vicit alio muro cespiticio submotis barbaris ducto*).

63. Vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 60.

64. Vezi studiul nostru din SCIVA 39, 1988, 3, p. 281-286 (cu toată bibliografia).

65. Vezi astfel cărămizile cu stampila *Coh(ors) Num(idarum) Ant(oniniana)* din castrul de la Feldioara (com. Ucea, jud. Brașov) (IDR, III/4, 177; AÉ, 1974, 563), precum și inscripția în *tabula ansata* din castrul de la Inlaceni, unde-și avea sediul *cohors IIII Hispanorum* (IDR, III/4, 267).

66. Despre acest val de pământ: D. Tudor, *Oftenia romana*⁴, București 1978, p. 153-256; Ioana Bogdan Cataniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*, Alexandria 1997, p. 78 sqq.

67. Opțiunea pentru această datare se bazează pe descoperirea în terme a unor stampile tegulare ale legiunii XI Claudia, purtând supranumele *Ant(oniniana)* (ILD, 170-171).

IDR	Inscriptiile Daciei romane, Bucuresti
IDRE	C. C. Petolescu, <i>Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , I-II, Bucuresti, 1996-2000
ILD	C. C. Petolescu, <i>Inscriptii Latine din Dacia</i> , București, 2005
ILS	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, I-III, 1892-1916
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
RdI	Revista de Istorie, București
RÉSEE	Revue des études sud-est européennes, București
RMD	Roman Military Diplomas, I-V (Margaret M. Roxan, P. Holder)
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
StCl	Studii Clasice, București
TIR	Tabula Imperii Romani, București
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn